

Problemes textuais i filològics en l'edició de les *Efesíaqes* de Xenofont d'Efes (I)¹

Josep Antoni CLUA SERENA

RESUM

En aquest treball l'autor vol analitzar la utilització d'elements paratextuals, com les glosses o les fonts indirectes, a l'hora d'editar les *Efesíaqes* de Xenofont d'Efes, és a dir, la història efèsia d'Antia i Habròcomes, a partir de l'únic manuscrit, el còdex *Florentinus Laurentianus Conv. Soppr. 627*. L'autor se circumscriu a alguns possibles temes literaris sobre aquesta novel·la grega.

PARAULES CLAU

Filologia, literatura, novel·la, Xenofont d'Efes, *Efesíaqes*.

ABSTRACT

In the present paper the author wants to discuss the use of paratextual elements, such as the "glosses" or the indirect sources, in order to prepare a new edition of Xenophon's *Ephesiaka*, that is, the Ephesian story of Anthia and Habrocomes, from the only manuscript, the codex *Florentinus Laurentianus Conv. Soppr. 627*. The author focuses on some possible literary themes on this Greek novel.

KEY WORDS

Philology, literature, novel, Xenophon Ephesius, *Ephesiaka*.

1. Les *Efesíaqes* de Xenofont d'Efes, una de les novel·les més primerenques i una de les fonts del *Romeo and Juliet* de Shakespeare, gira entorn de dos protagonistes, Antia i Habròcomes d'Efes. D'altra

---

¹ Aquest treball forma part d'un projecte finançat pel MCT (HUM2005-03090/FILO Secretaría de Estado de Educación, Universidades, Investigación y desarrollo) sobre Novel·la grega "Edición crítica de Caritón de Afrodísias" (on també s'inclou Xenofont d'Efes a banda de Caritó) dirigit pel prof. M. Sanz (UEx).

banda, l'estructura narrativa de la novel·la s'assembla a la de Caritó, però té menys interès psicològic i més gust per les anècdotes. S'ha parlat de les "structural inconsistencies"² de les *Efesíaqnes*, i s'ha posat en entredit la qualitat d'aquesta novel·la, o s'ha parlat també de la possibilitat que es tracti d'un epítome³, a banda d'emfasitzar les estructures socials o els "emmarginati sociali"⁴, entre d'altres temes. Doncs bé, hom pot pensar que la tasca d'editar les *Efesíaqnes*, després de les edicions que s'han fet fins ara⁵, ha de ser fàcil o, fins i tot, innecessària. A més, cal assenyalar que comptem amb un únic manuscrit, el còdex *Florentinus Laurentianus Conv. Soppr. 627*, una nova *collatio*⁶ del qual resulta imprescindible. Som del parer que són sempre profitoses noves lectures textuals, a partir de la utilització d'elements paratextuals que forneix la crítica textual, com ara l'ús de paràfrasis, de *scholia* i de l'estudi de fonts indirectes, i, sobretot, la inclusió de nous comentaris publicats o qüestions filològiques suscidades en els darrers anys.

Sobre l'únic còdex i la seva lectura amatent (*collatio* del text) assenyala O'Sullivan⁷:

Quibus ex editoribus duo tantum eique recentiores, Dalmeyda scilicet et Papanikolaou, codicem Florentinum aut saltem imagines eius photographicas sub oculis, ut ipsi aiunt, habuerunt, quod ei, qui codicem revera legit, dilucide monstrat sub oculis habuisse aliud esse, aliud diligenter legisse.

Pel que fa al lèxic, tema recurrent dels estudis recents de Xenofont, a banda d'articles concrets de conjectures sobre el text, considerem que

² Cf. CHEW (1998) 203.

³ Cf. BÜRGER (1892), 36-67 i RUIZ MONTERO (1994) 1094-96 per a un "estat de la qüestió" sobre aquesta mena de tòpic. D'altra banda, SCHMELING (1996) assenyala el següent a propòsit del possible epítome: "Scholars with a love for texts like pathologists for dead bodies have dissected the corpus of Xenophon (likewise that *Historia Apollonii Regis Tyri*) and declared it officially an epitome. A few recalcitrants (Hägg, Schmeling), however, have filed a minority opinion that the text is basically intact".

⁴ Vid. SCARCELLA (1977) i (1995).

⁵ L'antiga edició francesa de DALMEYDA (1926), la catalana de MIRALLES (1967), que segueix Dalmeyda a nivell textual, així com la recent edició de PAPANIKOLAOU (1973), i la més recent encara de O'SULLIVAN (2005).

⁶ Donem les gràcies des d'aquí a la Biblioteca Laurenziana per la seva bona disposició envers nosaltres.

⁷ O'SULLIVAN (2005) ix.

cal tenir en compte una eina essencial, el *Lessico dei romancier greci*⁸, atès que, com dèiem suara, no hi ha papirs de l'obra de Xenofont sinó un únic manuscrit. Tot això per a intentar tirar endavant l'encàrrec d'una nova edició del novel·lista per a la col·lecció *Alma Mater* sobre la qual hem començat a treballar. L'objectiu, però, ara és abastar succintament o suggerir, a mode d'introducció, algunes dades d'una recerca difícil i tot just encetada i proporcionar una petita mostra de la traducció en castellà del primer capítol, així com algun comentari escadusser de la bibliografia recent o cabdal per a aquesta tasca.

2. D'entrada, doncs, som del parer que, a l'hora de triar *lectiones* de l'edició d'O'Sullivan, cal avançar amb prudència i amb un cert "conservadorisme" filològic, i també a l'hora de cercar llocs dubtosos. Un conservadorisme que no vol dir descurar o negligir les glosses al marge (*in margine*), els *haesitantes*, les *lacunae*, i tornar a donar tota la importància al *suspectum habuit*, al *suspiciatus est*, o bé als *seclusit* dels filòlegs al llarg del temps, etc. D'altra banda, en llegir l'aparat crític, hi ha moments en què notem que O'Sullivan, el darrer editor, tria, per exemple, una lectura en comptes d'una altra perquè diu *qui mox etiam... pro... legit*, o bé els *cruces apposui* i això ens fa sospitar que la tria de mots esdevé sempre subjectiva i que la seva edició, basada com totes amb un únic manuscrit, resta oberta en alguns aspectes.

Les glosses, anotacions marginals de mots que un lector podia trobar dificultoses o obscures, pertanyien als escolis i van acabar ocupant la paraula mateixa del text. West assenyala l'abast del terme glossa: "the gloss, a word or phrase that explains a word or phrase in the text. Glosses may intrude into the text, either in place of what they were meant to explain or in addition to it"⁹. És un dels arguments que serveixen, segons assenyala el mateix West, per a triar la *lectio difficilior* (la *lectio facillior* seria lògicament la de la glossa).

Vet ací un exemple, entre molts d'altres, de *glossa aut glossema* per tal d'exemplificar el que diem a propòsit de la utilitat de les glosses com a elements paratextuals:

⁸ CONCA & DE CARLI & ZANETTO (1983).

⁹ WEST (1973) 22 esmenta un exemple en aquest sentit força diàfan: "For example, in Hippoxax fr. 72,7 ἀπηναρίσθη Ῥήσος Αἰνειῶν πάλλυς, the rare word πάλλυς survives only in one manuscript (in the corrupt form παλαμάς), while the others give βασιλεὺς instead".

a *Ephes.* 1,6 -línia 176

Νείλου *ut glossema damnavit Hemsterhuys. epitheton aliquod vocis ποταμοῦ desiderans: fortasse ἱεροῦ* *Locus: κλεινοῦ Elias Palairet: δεινοῦ Tresling.*

3. La trama del relat és molt convencional. Com assenyala succintament Moreschini, “i due giovani, innamoratisi a prima vista, si sposano. Successivamente intraprendono un viaggio, partendo da Èfeso, per sottrarsi alla vendetta di Eros che essi avevano disprezzato, superbi della loro bellezza. Durante il viaggio iniziano le avventure, peché i due giovani sono catturati dai pirati, i quali, condottili a terra, successivamente li separano. Cominciano quindi le loro peregrinazioni finché entrambi si riuniscono ed ha luogo il lieto fine”¹⁰.

A propòsit de la “bellesa” dels joves Habròcomes i Antia, personatges de la novel·la, val a dir que són “definites” com d’una bellesa certa ment “apol·línia”. Si revisem el lema ó καλός (adjectiu substantivat), surt dues vegades a Xenofont (5,5,4 i 14,3), però també és emprat a Aquil·les Taci (6,7,5) o a Caritó (2,1,5; 8,1,3; 5,7,3)¹¹.

D’altra banda, molt més profusa és l’aparició de καλός (adjectiu només), atès que el llegim fins a cinc vegades a Xenofont¹² i fins a tretze vegades a Caritó. Amb tot, encara més sovintejada esdevé la forma τὸ κάλλος “bellesa” a Xenofont¹³ i unes quaranta vegades a Aquil·les Taci o trenta a Caritó: tot un camp semàntic força emprat pel nostre novel·lista i, ben curiosament, no més que els altres novel·listes.

4. Un primer problema textual que planteja qualsevulla edició del text és triar “Habròcomes” o bé “Abròcomes”, és a dir, amb esperit suau o aspre?¹⁴ Val a dir que tant Dalmeyda com Miralles i O’Sullivan dónen la lectura amb esperit suau¹⁵. En canvi, Papanikolau no la segueix. Com a elements textuais i lingüístics a favor d’“Abròcomes” amb esperit suau (*cum spiritu leni*), Ruiz Montero¹⁶ n’assenyala els

¹⁰ MORESCHINI (1973) 21.

¹¹ CONCA & DE CARLI & ZANETTO (1983).

¹² Els passatges són: 1,1,4 i 1,6 (*add.* Dalmeyda) i 11,6; 5,1,1; 7,1 i 9,5.

¹³ *Vid.* 1,1,1; 1,2; 1,4 i 1,6; 2,5; 3,2; 5,6; 12,1; 2, 2,4; 3,1; 6,8; 11,4; 11,7; 3,2,6; 5,5,3; 5,8; 7,2 i 7,3.

¹⁴ RUIZ MONTERO (1981).

¹⁵ Aquesta lectura és reflecteix també a la traducció castellana de MENDOZA (1979).

¹⁶ RUIZ MONTERO (1981).

següents (en forneixo els més importants, a tall de resum):

- 1) La *Suda* ho esmenta (amb esperit suau).
- 2) L'únic còdex que tenim esmenta el nom amb esperit suau.
- 3) Dalmeyda (1962) no es mostra partidari de l'esperit aspre, però l'accepta com a conseqüència de l'evolució de la llengua.
- 4) Heròdot transcriu el nom amb esperit suau al joni.
- 5) L'historiador Xenofont i Isòcrates esmenten el sàtrapa Ἀβροκόμας.
- 6) Apareix en algunes inscripcions.
- 7) Apareix sempre així 'Abròcomes' a la tradició literària.

En canvi, com a elements a favor d'"Habròcomes", amb esperit aspre (cum *spiritu aspero*), vet ací els més importants:

- 1) Els únics testimonis en què apareix amb esperit aspre en alguns epítets: Eurípides i en els *Himnes òrfics* i s'anomena ἄβροκόμη a Adonis en aquesta mateixa obra.
- 2) Xenofont, que introdueix sovint noms parlants (*nomina parlantia*), devia ser partidari de crear-ne un: ἄβρο-κόμηξ 'el qui té uns cabells delicats', com altres noms grecs: Ἀβρογόρα, Ἀβροτέλης, Ἀβροῶναξ.
- 3) L'esperit aspre es debilita en època imperial i la pronunciació no es diferencia.

De fet, a l'aparat crític de l'edició d'O'Sullivan llegim a l'entorn de la possible dualitat de formes:

Ἀβροκόμην Hemst. (ad v. 6 infra): ἄβροκόμην F cum spir. leni et -ην, ut semper fere (ἄβρο- tantum 1.1.1. [f. 70v 43.44], 4,5 [71r 9]m 3,8,1 [75r 43], ἄβρο- ex ἄβρο- mutatum 1.1.6 [70c 15], ἄβρο- ex ἄβρο- 1.2.1 [70v 18]; -ας/αν/α 1.1.1, 1.2, 1.6/ 1,2,1/ 1,2,1/ 2,4,2 [73r 5], -ος 5.1.1 [76v 29] ubi vide app. crit.)

A banda de tot això, i sense negligir cap element, som del parer que cal respectar la lectura del còdex (on trobem ἄβρο- al f. 70v 3 *codicis*) a 1,1,1; 1,3; 1,4; 2,2; 3,1 *bis*; 4,5 i a 3,8,1, per exemple, segons hem pogut constatar en fer la *collatio* corresponent del text.

Si fem la col·lació del text, constatem que l'esperit aspre hi surt sempre i això és un element important a tenir en compte. Però cal continuar trobant paral·lels que ens decantin per una forma o l'altra, mentre esperem que aparegui algun paper que contingui parts d'aquesta novel·la. D'altra banda, al *Thesaurus Linguae Graecae*¹⁷, en parlar de Xenofont, se'ns anima a consultar el testimoni que podem llegir als *FGrH* de Jacoby 419 T1, la qual cosa ens sembla una bona recoma-

¹⁷ *ThlG* (1986) 324.

nació per tal d'ajudar a decantar la balança a favor de la forma 'Habròcomes', amb esperit aspre, o de la forma 'Abròcomes', amb esperit suau. De fet, aquí llegim *περὶ Ἀβροκόμου*, amb esperit suau.

Finalment, el nostre novel·lista cerca el caràcter "parlant" del nom, tal com assenyala Ruiz Montero en un altre treball seu¹⁸. En efecte, Xenofont, tot i no destacar per les seves referències a personatges mítics, utilitza les fonts mitogràfiques, però, sobretot, juga amb els *nomina parlantia*. Això rebla encara més el clau de la segona possibilitat, això és, amb esperit aspre.

5. Avancem un esbós de la nostra traducció en castellà de part del llibre primer, on ens decantem, com dèiem, per la forma 'Habròcomes' ('Habròcomes', en castellà)¹⁹:

I [1] Había en Éfeso un hombre de los más poderosos del lugar, que se llamaba Licomedes. Este Licomedes tenía un hijo, Habrócomes, de una mujer de su misma tierra, llamada Temisto, todo un portento de belleza [por la distinguida hermosura de su cuerpo], como no ha habido antes, ni en Jonia ni en otro país.

[2] Este Habrócomes crecía en belleza de día en día y florecían en él, junto con las hermosuras del cuerpo, las bondades del alma, puesto que ponía en práctica todo tipo de educación y se ejercitaba en las más variadas facetas del saber, y tenía como ejercicios familiares tanto la caza, como la equitación y la lucha con armas. [3] Era el más solicitado por todos los efesios, y también por los habitantes del resto de Asia, y todo el mundo confiaba en que llegaría a ser un distinguido ciudadano. Honraban al muchacho como a un dios, y había incluso quienes se arrodillaban ante él al verlo y le suplicaban.

[4] Estaba muy orgulloso el muchacho de sí mismo y se regocijaba ante las buenas acciones de su alma, pero sobre todo por la belleza de su cuerpo. A todos los demás de cuantos se decía que eran bellos, les mostraba desprecio como a inferiores, y nada le parecía digno de la mirada ni de la atención de Habrócomes. [5] Y si se enteraba de que algún muchacho era bello, o de que alguna joven era hermosa, se reía de los que lo afirmaban, como que no sabían que él era el único bello. A Eros no lo consideraba un dios, sino que lo rechazaba del todo, sin creer que tuviera ningún valor, y diciendo que nunca se enamoraría ni se sometería a esta divinidad si a él no se le antojaba. [6] Y si veía en alguna parte un templo o una estatua de Eros, se mofaba, y daba a conocer que él mismo era más hermoso que cualquier Eros [en belleza de cuerpo y en fuerza]. Y así era, pues donde quiera que Habrócomes

¹⁸ A la seva obra, Xenofont esmenta més cultes contemporanis que no pas mites tradicionals, *vid.* RUIZ MONTERO (2004).

¹⁹ *Cf.* la traducció castellana de MENDOZA (1979), veritable punt de referència.

fuera visto, no había estatua que se mostrara bella ni ninguna imagen que fuera elogiada.

II [1] Estaba encolerizado por esto Eros, pues es el dios “aficionado a las disputas” e implacable ante los orgullosos, y buscaba una estratagema contra el muchacho, pues incluso al dios le parecía difícil de domeñar. Se armó, pues, totalmente, y recubriéndose de todo el poder de sus brebajes de amor, se puso a luchar contra Habrócomes.

[2] Se celebraba la fiesta patria de Ártemis, desde la ciudad hasta el templo; distaba siete estadios; era preceptivo que fueran en procesión todas las muchachas del lugar adornadas suntuosamente, y los efebos, cuantos tenían la misma edad que Habrócomes. Tenía él unos dieciséis años, formaba parte del grupo de efebos y en la procesión iba entre los primeros. [3] Una gran multitud acudió al encuentro de la diosa, muchos del país, muchos del extranjero; pues era costumbre que en aquella fiesta se encontraran novios para las muchachas y esposas para los efebos. [4] Pasaban en fila los que iban en procesión; en primer lugar, los objetos sagrados, las antorchas, los cestos y los incensos; junto a estos, caballos, perros y útiles de caza, de los que unos eran para la guerra, pero la mayoría para la paz. Y cada uno de ellos había sido adornado como ante un amante.

6. D'altra banda, l'autor contribueix a la idealització dels personatges. Així, Ἀνθία (Ἀνθεια, segons Zimmermann) vol dir 'la que floreix', i com assenyala Ruiz Montero²⁰, Xenofont idealitza la seva bellesa: ἦνθει δὲ αὐτῆς τὸ σῶμα ἐπ' εὐμορφίᾳ (1,2,5). Oferim la nostra traducció en castellà d'una altra part del llibre primer, on se'n parla a bastament d'Antia:

[5] Iba la primera de la fila de las muchachas Antía, hija de Megamedes y Evipe, nativos ambos de Éfeso. Era la hermosura de Antía como para quedarse pasmado, y sobresalía en mucho entre las restantes muchachas. Tenía catorce años y florecía su cuerpo en belleza, y el ornato de su pose contribuía mucho más a su gracia. [6] Cabellos rubios, sueltos en su mayor parte, un poco trenzados, agitados al paso de la brisa. Sus ojos eran impactantes, brillantes y vivaces, como de una muchacha prudente. Su vestido era una túnica de púrpura, ceñido hasta la rodilla y carcaj sujeto, sus armas eran un arco y flechas, que llevaba consigo y unos perros la seguían. [7] Muchas veces los efesios la miraban sobre el recinto sagrado y se postraban ante ella cual si fuera Ártemis. Y entonces, cuando fue vista, la multitud la aclamó y había voces diversas por parte de los espectadores. Unos proferían, movidos por la sorpresa, que era la misma diosa, otros que era otra elaborada por la diosa; pero todos le dirigían súplicas y la reverenciaban, y consideraban felices a sus padres. Y era proclamada

²⁰ RUIZ MONTERO (1988) 158.

por todos los que la miraban como "Antía la bella".

[8] Mientras pasaba en procesión el grupo de muchachas, nadie decía otra cosa más que el nombre de Antía; pero cuando apareció Habrócomes con los efebos, a partir de entonces, aunque fuera hermoso el espectáculo de las muchachas, todos se olvidaron de ellas al ver a Habrócomes y volvieron sus ojos a él gritando, sorprendidos por la visión:

—"¡Hermoso es Habrócomes", decían "y nadie hay tal como él, pues es la imagen de un dios hermoso!" [9] Y algunos añadieron incluso esto:

—"Qué buena pareja harían Habrócomes y Antía!". Y estas eran las primeras artimañas del arte de Eros. Pronto vino a cada uno de ellos la fama del otro, y, así, Antía deseaba ver a Habrócomes, y el hasta la fecha imperturbable ante el amor, Habrócomes, anhelaba ver a Antía.

III [1] Así, pues, cuando hubo acabado la procesión, toda la multitud se fue al templo a hacer sacrificios, y el orden de la procesión se deshizo, e iban conjuntamente hombres y mujeres, efebos y muchachas, y entonces se ven el uno al otro, y Antía queda prendada de Habrócomes y, a su vez, éste se ve vencido por Eros, y miraba ininterrumpidamente a la muchacha, y aunque deseaba apartar los ojos de la muchacha, no lo conseguía; el dios se apoderó de él tras perseguirlo.

[2] También se hallaba mal Antía, solazándose a través de sus ojos abiertos de par en par ante la belleza de Habrócomes, que la inundaba. Y desdeñaba incluso lo que es decoroso en las muchachas; pues habló para que Habrócomes la escuchara, y desnudó partes de su cuerpo, las que le era posible, para que Habrócomes las contemplara. Y él se había entregado a su contemplación y el dios le había hecho un cautivo de guerra.

[3] Una vez que hubieron hecho los sacrificios, se dispersaron entristecidos, lamentando la rapidez de la separación; y deseando verse el uno al otro, se daban la vuelta y se detenían; encontrando mil excusas para demorarse. [4] Y cuando llegó cada uno a su casa, ambos se dieron cuenta entonces hasta qué punto habían llegado sus males y les venía el pensamiento de la visión del otro, el amor ardía en ellos, y el resto del día acrecentaron su deseo, y cuando llegaron al momento del sueño, estaban en terrible confusión y el amor era, en ambos, irrefrenable.

IV [1] Habrócomes, tirando de sus cabellos, desgarró sus vestidos y dijo: "Ay de mis males! ¿Qué me pasa, desdichado? Yo, el hasta ahora viril Habrócomes, el desdeñador de Eros, el que ultrajaba al dios, he sido cautivado y vencido por él y me veo obligado a ser esclavo de la muchacha, y ahora aparece alguien más hermoso que yo y llamo dios a Eros. [2] ¡Oh qué poco viril que soy y qué miserable! ¿No voy a permanecer firme ahora? ¿No me mantendré fuerte? ¿No seré más bello que Eros? Me conviene vencer ahora a ese dios que no es nada. [3] Es hermosa esa muchacha. ¿Y a mi qué? Para tus ojos,

Habrócomes, es hermosa Antía, pero no para ti si tú quieres. Voy a proponerme esto: Eros nunca podrá vencerme". [4] Tales cosas decía y el dios con más ímpetu le presionaba y le arrastraba a pesar de la resistencia que le oponía y le causaba dolor contra su voluntad. Y ya no pudiendo resistirlo más, se arrojó al suelo y dijo: "Has vencido, Eros, y te has erigido un gran trofeo sobre el prudente Habrócomes; ahí tienes un suplicante. [5] Pero salva al que a ti acude, señor de todo. No me mires con indiferencia ni te vengues en demasía de un hombre osado. Por ser inexperto, Eros, en tus cosas, me veía insolente incluso; pero, ahora, concédeme a Antía. No seas sólo amargo con aquél que te planta cara, sino, al mismo tiempo, un dios benigno con el vencido".

Estas cosas le dijo, pero Eros todavía estaba encolerizado y pensaba infringir una gran venganza a Habrócomes por su menosprecio.

[6] Antía también se hallaba mal; y no pudiendo soportarlo más, recobraba fuerzas, intentando que a los que le rodeaban les pasara desapercibido.

-¿Qué me pasa -decía-, desventurada de mí? Yo, una muchacha, amo como si fuera mayor de edad y sufro algo nuevo para mí y que no conviene a una jovencita. Estoy loca por Habrócomes, que es tan hermoso como insolente.

7. Vet ací alguns temes de teorització literària a l'hora d'anàlitzar les *Efesíaqes*. D'entrada, i pel que fa al tema de les influències literàries i de la *traditio*, val a dir que Shakespeare va "nedar" en un veritable mar d'influències, no només Xenofont ans també el Píram i Tisbe ovidià, que el dramaturg anglès va conèixer²¹. S'anàlizen possibles "narrative backgrounds" en la complicada història dels amants efesius Antia i Habrócomes de Xenofont, "which has the motif of feigned-death-by-potion to avoid marriage to a Perilaos -so close in sound to Paris", un tema sobre el qual ens n'ocuparem en un altre lloc.

8. Un altre tema que caldrà analitzar, i que ara només esmentem, és el següent: ¿Per què no és gaire freqüent el procediment de l'*ekphrasis* a les *Efesíaqes* de Xenofont i, en canvi, és omnipresent a les novel·les gregues? Aquest procediment retòric, que tindrà un paper important en obres posteriors, ja sigui als poemes èpics de tradició culta (com l'*Eneida*) com, especialment, a la novel·la (p. ex., l'*ekphrasis* d'un magnífic jardí com un element central, que reflecteix i articula l'obra en el seu conjunt, entesa també ella com una composició ordenada²²),

²¹ Així ho llegim en el treball de HAGER (1999).

²² Vid. BARTSCH (1989), citat per CARRUESCO (2008) 25.

és freqüent en altres novel·les, però no pas a l'obra de Xenofont.

9. D'altra banda, podem copsar un altre camp de recerca, aquest relatiu a les relacions amoroses: fidelitat, castedat conjugal, així com la distinció moral dels personatges i el tema del viatge. En efecte, tal com assenyalava Miralles²³:

En las novelas de amor y de aventuras sucede lo mismo, pero la creación de un paisaje espiritual definible como utópico se soluciona por un delirio viajero que nos impide saber, a ciencia cierta, en dónde estamos (llegados a algún punto de la trama) ni, a veces, cómo hemos ido a parar allí. Esto da una apariencia de acción muy especial, pues los héroes, en general, dan la impresión de no hacer nada, de que las cosas les pasan: ellos van a la suya, *la promesa de amor, fidelidad y castidad conyugal* en Jenofonte de Efeso, y cómo perseveran en ello, al fin, como premio, la felicidad. También hay malos, sí, pero también son malos derrotados, a los que nunca salen bien las cosas, y la distinción moral entre los personajes a veces no es ni tan sólo sugerida por el autor: sólo se ve clara en cuanto los personajes se relacionan con los héroes; si van a su favor, buenos; si no, malos.

Més actuals i suggerents encara semblen el temes –molt sovintejats a la novel·la grega– de la intratextualitat i, en concret, les digressions, els *tópoi*, que amaguen afirmacions sobre la figura del bàrbar²⁴, i l'etnocentrisme grec²⁵ o la distinció, en teoria literària moderna, entre el "ego-narrador" que participa en l'acció, tema que superaria amb escreix l'extensió d'aquest treball que és només un breu estat de la qüestió²⁶.

²³ MIRALLES (1968) 73.

²⁴ Cf. GIL (2001), Treball de grau inèdit (UEX), del tribunal del qual vàrem formar part.

²⁵ SHARROCK & MORALES (2000) 80: "The sententious statements on Greeks are spoken by Persians (Statira at 5,3,2 and Artaxerxes at 6,6,7), whereas the generalizations about barbarians (with the exception of Dionysius' comment at 5,2,8) are all pronounced by the narrator who announces himself at the opening of the novel (...). The comments on the Greeks are thus portrayed as partial accounts, in contrast to those on barbarians, which are delivered with all of the authority invested in the authorial narrative voice. Thus the *sententiae* play a role in constructing a discourse of *ethnocentrism* which, however nuanced and open to negotiation, maintains Greek superiority".

²⁶ Cf. el treball de MORGAN & STONEMAN (1994, edd.).